TEXNIKUM O'QUVCHILARI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA «TARBIYA» FANINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI VA INTEGRATIV MODELI

Kulmatova Lola Ganiyevna
Zarbdor tumani 2-son texnikumi

Annotatsiya. *Maqolada texnikum talabalari shaxsini shakllantirishda «Tarbiya» fanining nazariy-metodologik va pedagogik-psixologik asoslari tahlil qilingan. Tarbiya tushunchasi ta'lim, ijtimoiylashuv va shaxs rivojlanishi kategoriyalari bilan o'zaro munosabatda ko'rib chiqilib, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyev, E.Erikson, A.Bandura, L.Kolberg hamda E.Dessi va R.Rayanning qarashlari asosida o'smirlikdan o'spirinlikka o'tish davridagi tarbiyaviy jarayonning qonuniyatlari yoritilgan. Kasb-hunar ta'limi sharoitiga moslashtirilgan to'rt komponentli integrativ model (qadriyatli-motivatsion, bilimiy-konseptual, faoliyatli-amaliy va refleksiv-baholovchi) taklif etilgan hamda uni amalga oshirishning didaktik vositalari asoslangan.*

Kalit so'zlar. *tarbiya, texnikum, kasbiy shaxs, qadriyatlar, axloqiy rivojlanish, integrativ model, refleksiya, kasbiy axloq.*

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретико-методологические и психолого-педагогические основы учебного предмета «Тарбия» (воспитание) в формировании личности студентов техникумов. Понятие воспитания анализируется во взаимосвязи с обучением, социализацией и развитием личности на основе концепций Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, Э. Эриксона, А. Бандуры, Л. Кольберга, Э. Деси и Р. Райана. Предложена адаптированная к условиям профессионального образования четырёхкомпонентная интегративная модель (ценностно-мотивационный, знаниево-концептуальный, деятельностно-практический и рефлексивно-оценочный компоненты) и обоснованы дидактические средства её реализации.*

Ключевые слова. *воспитание, техникум, профессиональная личность, ценности, нравственное развитие, интегративная модель, рефлексия, профессиональная этика.*

Abstract. *The article examines the theoretical, methodological and psychological-pedagogical foundations of the "Tarbiya" (upbringing) subject in*

shaping the personality of technical college students. The concept of upbringing is analysed in relation to education, socialisation and personal development, drawing on the ideas of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, E. Erikson, A. Bandura, L. Kohlberg, and E. Deci and R. Ryan. A four-component integrative model adapted to vocational education (value-motivational, knowledge-conceptual, activity-practical and reflective-evaluative components) is proposed, and didactic tools for its implementation are substantiated.

Keywords. *upbringing, technical college, professional personality, values, moral development, integrative model, reflection, professional ethics.*

Kirish.

Kasb-hunar ta’limi tizimi jamiyatning moddiy-texnik poydevorini yaratuvchi malakali kadrlarni tayyorlaydi, biroq texnik kasb egasining faoliyati nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki mas’uliyat, mehnat intizomi, xavfsizlik madaniyati, hamkorlik qobiliyati va kasbiy halollik kabi shaxsiy sifatlar bilan ham belgilanadi. Zamonaviy ishlab chiqarishda bitta e’tiborsizlik yoki axloqiy beparvolik texnik nosozlikdan ko‘ra og‘irroq oqibatga olib kelishi mumkin. Shu bois texnikum talabasini «malakali ijrochi» emas, balki «mas’uliyatli kasbiy shaxs» sifatida shakllantirish ta’lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida ta’lim va tarbiyaning uzviyligi ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida belgilangan [1].

Texnikum talabalari asosan 15–19 yosh oralig‘ida bo‘lib, ular shaxs rivojlanishining o‘ta sezgir bosqichida turadi: bu davrda kasbiy va shaxsiy o‘zlikni anglash, mustaqil qaror qabul qilish, tengdoshlar guruhiga mansublik hamda qadriyatlar tizimini tanlash ehtiyoji kuchayadi. Raqamli muhit, axborot oqimining tezligi va ijtimoiy tarmoqlardagi o‘zgaruvchan xulq namunalari esa tarbiyaviy ta’sirning an’anaviy kanallarini (oila, mahalla, ta’lim muassasasi) raqobatli vaziyatga solib qo‘ydi. Amaliyotda «Tarbiya» darslari ko‘pincha nasihat, ma’ruza yoki tadbirga tayyorgarlik shaklida o‘tkazilib, talabaning ichki motivatsiyasi, fikrlash va refleksiya jarayonlari chetda qoladi. Bu esa tarbiyaning axborot uzatish emas, balki qadriyatlarni ichkilashtirish (internalizatsiya) jarayoni ekanligini inobatga olmaydigan yondashuvning natijasidir.

Tadqiqotning maqsadi – texnikum sharoitida «Tarbiya» fanining nazariy-metodologik asoslarini aniqlash va uni kasbiy shaxsni shakllantirishga yo‘naltirilgan integrativ model asosida tashkil etishning didaktik imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv, tizimli-faoliyatli tahlil va modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism. Materiallar va usullar, tadqiqot natijalari hamda ularning muhokamasi quyidagi mantiqiy izchillikda keltiriladi.

1. «Tarbiya» tushunchasining nazariy-metodologik mohiyati

Tarbiya – pedagogikaning asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, shaxsga jamiyat tomonidan e’tirof etilgan qadriyatlar, me’yorlar va xulq-atvor namunalarini maqsadli, tizimli va ongli ravishda yetkazish hamda shaxsning ularni o‘zlashtirishi jarayonini ifodalaydi. Uni ta’lim (bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish), ijtimoiylashuv (ijtimoiy muhit ta’sirida o‘z-o‘zidan kechadigan moslashuv) va rivojlanish (shaxsning biologik va psixik o‘zgarishlari) tushunchalaridan farqlash zarur: tarbiya ijtimoiylashuvdan maqsadga yo‘naltirilganligi va pedagogik boshqaruvga egaligi bilan, ta’limdan esa asosiy natija – bilim emas, shaxsiy munosabat va xulq-atvor sifatlari ekanligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ular bir-biridan ajralgan holda mavjud emas: bilim qadriyatiy mazmunsiz «quruq axborot»ga, tarbiya esa bilimga tayanmasa «nasihat»ga aylanadi.

O‘zbek pedagogik tafakkurida tarbiya masalasi chuqur ildizlarga ega. Al-Farobiy fozil jamoa va kamolotga intilgan shaxs g‘oyasini ta’lim va tarbiyaning birligi bilan bog‘lagan [2], Kaykovus «Qobusnoma»da kasb-hunar egallash, halol mehnat va odob qoidalarini yosh avlod tarbiyasining ajralmas qismi sifatida bayon etgan [3], Abdulla Avloniy esa «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarida tarbiyani «yo yashamoq, yo o‘lmoq, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasi» deb ta’riflab, uning ijtimoiy ahamiyatini yuksak baholagan [4]. Bu qarashlar zamonaviy kasbiy tarbiya uchun muhim madaniy-tarixiy poydevor bo‘lib, tarbiyani mehnat, odob va ma’rifat birligida talqin qilish an’anasini ko‘rsatadi [5].

G‘arb va rus pedagogik nazariyalarida tarbiya jarayonining sub’ektlik tabiati alohida ta’kidlanadi. Dj.Dyui ta’lim va tarbiyani tajribani uzluksiz qayta qurish jarayoni sifatida talqin qilib, demokratik jamoada ishtirok etish orqali shaxs shakllanishini asoslagan [6]. A.S.Makarenko esa tarbiyani jamoa ichidagi mazmunli mehnat, o‘zaro mas’uliyat va «istiqbol chiziqlari» tizimi orqali amalga oshiriladigan faoliyat deb ko‘rgan [7]. Ushbu qarashlarning umumiy xulosasi shuki, tarbiyaviy ta’sir talabani passiv ob’ekt emas, balki faol sub’ekt sifatida ko‘rgandagina barqaror natija beradi.

2. Tarbiyaviy jarayonning psixologik asoslari

L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, oliy psixik funksiyalar dastlab ijtimoiy munosabatlarda (interpsixik darajada) paydo bo‘lib, so‘ng shaxsning ichki xususiyatiga (intrapsixik darajaga) aylanadi [8]. Bu qoida tarbiya uchun asosiy ahamiyatga ega: me’yor va qadriyat talabaga tashqaridan «berilmaydi», u pedagog va tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyat jarayonida

ichkilashtiriladi. «Yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasi esa tarbiyaviy topshiriqlarning talaba mustaqil bajara oladigan darajadan bir qadam yuqori, ammo hamkorlikda erishish mumkin bo‘lgan murakkablikda berilishini taqozo etadi. A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasida shaxs faoliyat motivlari ierarxiyasi orqali tavsiflanadi; «ma’no hosil qiluvchi» motivlar yo‘q joyda bilim shaxsiy ahamiyat kasb etmaydi, ya’ni shunchaki «ma’lum» bo‘lib qoladi [9]. Demak, tarbiyaviy mazmun talabaning o‘z kasbiy kelajagi bilan bog‘langanda ma’no hosil qiladi.

E.Eriksonning psixoijtimoiy rivojlanish konsepsiyasida o‘spirinlik davrining markaziy vazifasi identichlikni shakllantirish (identichlik va rol chalkashligi o‘rtasidagi ziddiyat) hisoblanadi [10]. Texnikum talabasi uchun bu jarayon kasbiy identichlikni anglash bilan chambarchas bog‘liq: «men kimman», «qanday mutaxassis bo‘laman» degan savollarga javob izlash tarbiyaviy ishlarning tabiiy nuqtasini tashkil etadi. A.Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi esa xulq-atvor namunalarining kuzatish va taqlid orqali o‘zlashtirilishini, shuningdek, o‘z-o‘zini samarali his etish (self-efficacy) e’tiqodining faoliyat tanlashdagi rolini ko‘rsatadi [11]. Bundan pedagog shaxsining tarbiyaviy vosita sifatidagi ahamiyati – o‘qituvchi va ustaning o‘z kasbiy xatti-harakati bilan namuna bo‘lishi ayniqsa muhimligi kelib chiqadi.

L.Kolberg axloqiy rivojlanishni uch daraja (an’anadan oldingi, an’anaviy va an’anadan keyingi) hamda olti bosqichda tavsiflaydi; uning fikricha, axloqiy fikrlash taraqqiyoti real va gipotetik dilemmalarni muhokama qilish orqali rag‘batlantiriladi [12]. Bu natija tarbiya darsida axloqiy dilemma va kazuslar bilan ishlashning nazariy asosini beradi. E.Dessi va R.Rayanning o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi esa barqaror ichki motivatsiya uchta fundamental psixologik ehtiyoj – avtonomiya, kompetentlik va bog‘liqlik (mansublik) qondirilgandagina shakllanishini ko‘rsatadi [13]. Boshqacha aytganda, majburiy tadbir yoki nazoratga asoslangan tarbiya vaqtinchalik tashqi muvofiqlikni ta’minlaydi, ammo qadriyatning ichkilashuviga olib kelmaydi. T.Likona esa «xarakter tarbiyasi»ni bilish, his qilish va harakat qilish uchlik birligi sifatida talqin qiladi [14].

3. Texnikum sharoitining o‘ziga xos tarbiyaviy imkoniyatlari

Texnikumda tarbiyaviy jarayonning umumta’lim maktabidan bir qator farqlari mavjud. Birinchidan, talaba kasbiy faoliyatga erta kiradi: ustaxona, laboratoriya va ishlab chiqarish amaliyoti tarbiyaviy ta’sirning tabiiy, «real» maydonini yaratadi. Ikkinchidan, texnik kasblarda xavfsizlik madaniyati, aniqlik, mehnat intizomi va sifat uchun mas’uliyat axloqiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi: texnologik me’yorni buzish bir vaqtning o‘zida kasbiy va axloqiy qoidabuzarlik hisoblanadi. Uchinchidan, kasbiy faoliyat odatda jamoaviy xarakterga ega bo‘lgani uchun

hamkorlik, muloqot va o‘zaro ishonch ko‘nikmalari tarbiyaning muhim natijasiga aylanadi. To‘rtinchidan, talabalar tarkibining yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi va ta’limga bo‘lgan motivatsiyasi bo‘yicha heterogenligi tarbiyaviy ishni individuallashtirishni taqozo etadi.

Shu sababli «Tarbiya» fani kasbiy tayyorgarlikdan ajratilgan alohida «ma’naviy soat» emas, balki kasbiy ta’lim mazmuni bilan tizimli bog‘langan integrativ komponent sifatida loyihalanishi maqsadga muvofiq. Bu holda tarbiyaviy maqsadlar umumiy fanlar, maxsus fanlar va ishlab chiqarish amaliyoti doirasida bir-birini to‘ldiradi.

4. Tarbiya fanining integrativ modeli

Yuqoridagi nazariy asoslarga tayanib, texnikumda «Tarbiya» fanini to‘rt o‘zaro bog‘liq komponentdan iborat integrativ model asosida tashkil etish taklif etiladi. Qadriyatli-motivatsion komponent talabaning shaxsiy qadriyatlari, kasbga munosabati va ichki motivlarini shakllantirishni nazarda tutadi (Leontyev, Dessi–Rayan). Bilimiy-konseptual komponent axloq, huquq, madaniyat, kasbiy etika va ijtimoiy mas’uliyat bo‘yicha tizimli tasavvurlarni beradi. Faoliyatli-amaliy komponent tarbiyaviy mazmunni loyiha, ustoz-shogird (mentorlik), jamoaviy ish va ijtimoiy faoliyat orqali sinovdan o‘tkazadi (Vigotskiy, Bandura, Makarenko). Refleksiv-baholovchi komponent talabaning o‘z xulq-atvori va qarorlarini anglashi, tahlil qilishi va o‘z-o‘zini rivojlantirishni rejalashtirishini ta’minlaydi (Erikson, Kolberg).

1-jadval. Integrativ modelning tarkibiy qismlari

Komponent	Asosiy mazmun	Didaktik vositalar
Qadriyatli-motivatsion	Kasbga munosabat, shaxsiy qadriyatlar, ichki motivatsiya	Kasbiy hikoyalar, «kasb yo‘li» suhbatlari, ishlab chiqarish vakillari bilan uchrashuvlar
Bilimiy-konseptual	Axloq, huquq, kasbiy etika, madaniyat, ijtimoiy mas’uliyat	Muammoli ma’ruza, kazus-stadi, matn bilan ishlash, mantiqiy xarita
Faoliyatli-amaliy	Hamkorlik, mas’uliyat, mehnat va xavfsizlik madaniyati	Loyiha, mentorlik, rolli o‘yin, ustaxona vaziyatlari, ijtimoiy tashabbus
Refleksiv-baholovchi	O‘zini anglash, tahlil, rivojlanish rejasi	Refleksiv kundalik, portfolio, rubrika, guruh muhokamasi

5. Modelni amalga oshirishning didaktik shartlari

Birinchi shart – tarbiyaviy jarayonning sub’ekt-sub’ekt munosabatlariga asoslanishi. O‘qituvchi talabaning qadriyatini «almashtiruvchi» emas, balki uning

shakllanishiga sharoit yaratuvchi, savol beruvchi va tayanch bo‘luvchi fasilitator rolini bajaradi. Ikkinchi shart – axloqiy dilemmalar va kasbiy kazuslar bilan ishlash. Masalan, sifatsiz detalni yashirish yoki xavfsizlik qoidasini «vaqtni tejash» uchun buzish vaziyatlari talabaga ikki yoqlama tanlov oldiga qo‘yadi va Kolberg tavsif etgan axloqiy mulohazaning yuqori darajalariga o‘tishini rag‘batlantiradi. Uchinchi shart – o‘z-o‘zini belgilashni qo‘llab-quvvatlash: talabaga loyiha mavzusi, ish shakli va rolni tanlash huquqini berish (avtonomiya), muvaffaqiyatli bajarish uchun mos murakkablikdagi vazifalar taklif etish (kompetentlik) hamda guruhda xavfsiz, hurmatli muhit yaratish (bog‘liqlik) kerak.

To‘rtinchi shart – pedagogning shaxsiy namunasi va kasbiy hamkorlikdagi izchillik: talabaga ma’lum qoida unga nisbatan ham, o‘qituvchi va ustalarning o‘zlariga nisbatan ham bir xil qo‘llanilishi lozim. Beshinchi shart – oila va ish beruvchilar bilan hamkorlik: ta’lim muassasasi, ota-ona, mahalla va ishlab chiqarish korxonalari tarbiyaviy maqsadlarda kelishilgan pozitsiyada bo‘lsa, tarbiyaviy ta’sir kuchayadi. Oltinchi shart – raqamli muhitda media-savodxonlik va axborot madaniyatini shakllantirish: talaba manbani tanqidiy baholash, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va onlayn muloqot etikasiga amal qilishni o‘rganishi zarur.

6. Natijalarni baholash masalasi

Tarbiya natijalarini baholash metodologik jihatdan murakkab, chunki qadriyat va munosabatni an’anaviy test yoki og‘zaki so‘rov bilan o‘lchab bo‘lmaydi; bunday urinish ko‘pincha talabaning «to‘g‘ri javobni aytishi» bilan chinakam xulqini aralashtirib yuboradi. Shu sababli baholash ko‘p manbali bo‘lishi, ya’ni kuzatuv kartalari, portfolio, loyihadagi hissa, refleksiv yozma ishlar, tengdoshlar va amaliyot rahbarlarining fikri kabi vositalarni uyg‘unlashtirishi lozim. Mezonlarni oldindan ochiq e’lon qilish, rubrikalardan foydalanish va baholashni jazo emas, balki rivojlantiruvchi qayta aloqa sifatida qo‘llash talabaning avtonomiyasini saqlaydi hamda formal «baho uchun» xulqning oldini oladi. Natijalar dinamikasi (boshlang‘ich va yakuniy kuzatuvlar) taqqoslanganda tarbiyaviy samaradorlik haqida asosliroq xulosa chiqarish mumkin.

7. Muhokama

Taklif etilgan model tarbiyani alohida «fan-nasihat» emas, kasbiy shakllanishning ajralmas qismi sifatida ko‘rishga asoslanadi. Uning kuchli tomoni nazariy jihatdan bir-birini to‘ldiruvchi yondashuvlarni (madaniy-tarixiy, faoliyatli, rivojlanish-psixologik va motivatsion) yagona tizimga birlashtirishdir. Shu bilan birga, modelning ayrim cheklovlarini ta’kidlash lozim. Birinchidan, maqola nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, modelning samaradorligi pedagogik eksperiment,

kuzatuv va statistik ishlov orqali alohida tekshirilishi zarur. Ikkinchidan, mavjud o‘quv rejasida «Tarbiya» uchun ajratilgan soatlar cheklangan bo‘lgani sababli, modelni amalga oshirish ko‘p jihatdan maxsus fanlar va amaliyot bilan integratsiyaga bog‘liq. Uchinchidan, tarbiyaviy jarayon natijalari uzoq muddatda namoyon bo‘ladi va bitta o‘quv yili doirasida to‘liq o‘lchanmasligi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar yo‘nalishlari sifatida modelning turli kasb yo‘nalishlari bo‘yicha moslashtirilgan variantlarini ishlab chiqish, baholash mezonlarini validatsiya qilish va o‘qituvchilarning tarbiyaviy kompetentligini oshirish mexanizmlarini o‘rganishni ko‘rsatish mumkin.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalarni shakllantirish mumkin. Birinchidan, tarbiya – bu axborot uzatish emas, balki qadriyatlarni ichkilashtirishga yo‘naltirilgan, sub’ekt-sub’ekt munosabatlariga asoslangan pedagogik jarayondir; uni ta’lim, ijtimoiylashuv va rivojlanishdan farqlagan holda, ular bilan uzviy bog‘lab loyihalash zarur. Ikkinchidan, texnikum talabalarining yosh va kasbiy xususiyatlari (kasbiy identichlikning shakllanishi, amaliy faoliyatga erta kirishi, jamoaviy mehnat xarakteri) tarbiyaviy jarayonda faoliyatga asoslangan, kasbiy mazmun bilan boyitilgan yondashuvni talab etadi. Uchinchidan, qadriyatli-motivatsion, bilimiy-konseptual, faoliyatli-amaliy va refleksiv-baholovchi komponentlardan iborat integrativ model «Tarbiya» fanining mazmuni, metodlari va baholash tizimini muvofiqlashtirish imkonini beradi. To‘rtinchidan, tarbiyaviy samaradorlik o‘qituvchining shaxsiy namunasi, o‘z-o‘zini belgilashni qo‘llab-quvvatlovchi muhit va oila hamda ish beruvchilar bilan hamkorlikka bevosita bog‘liq. Beshinchidan, tarbiya natijalarini ko‘p manbali, rivojlantiruvchi baholash vositalari (portfolio, rubrika, kuzatuv, refleksiya) orqali kuzatib borish maqsadga muvofiq. Amaliy tavsiya sifatida texnikum o‘qituvchilari uchun axloqiy dilemma, kazus-stadi va mentorlik texnologiyalari bo‘yicha metodik seminarlar tashkil etish hamda taklif etilgan modelni pedagogik eksperiment doirasida sinovdan o‘tkazish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni: 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.

2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

3. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

4. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ma’naviyat, 1992.

5. Hoshimov K., Nishonova S. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

6. Дьюи Дж. Демократия и образование. – М.: Педагогика-Пресс, 2000.

7. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – М.: Художественная литература, 1987.

8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991.

9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.

10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996.